

Streszczenie rozprawy doktorskiej P.W. Rysia pt. „Dobra krew”. Podziały społeczne a kategoria „rasy” w Trylogii i powieściach współczesnych Henryka Sienkiewicza

Rozprawa poświęcona jest problematyce urasowienia podziałów społecznych w sześciu powieściach Henryka Sienkiewicza. Chodzi o Trylogię „historyczną”: *Ogniem i mieczem*, *Potop*, *Pana Wołodyjowskiego* oraz o tzw. „trylogię współczesną”: *Bez dogmatu*, *Rodzinę Połanieckich*, *Wiry*. W celu zanalizowania tytułowego zagadnienia autor dysertacji dyskontuje na gruncie literaturoznawstwa krytyczne ujęcia kategorii „rasy”, przede wszystkim badania nad protorasizmem i rasizmem klasowym. Powołując się na zachodnich teoretyków (m.in. É. Balibara, E. Traversa, B. Isaaca) Ryś stawia tezę, że w polskiej kulturze mamy do pierwszej połowy XIX wieku dominację szlacheckiego protorasizmu stanowego (paradygmat historiozoficzno-teologiczny), a od drugiej połowy XIX wieku dominację rasizmu klasowego (paradygmat quasi-naukowy). Podział ten pozwala przyjrzeć się zarówno powieściom historycznym Sienkiewicza i zapytać, czy afirmują one, czy podważają szlachecki protorasizm stanowy, jak i Litwosowym utworom współczesnym, by ustalić, czy obecne są w nich wyobrażenia wpisujące się w rasizm klasowy. Jednocześnie autor próbuje zarysować perspektywę umożliwiającą badanie problemu urasowienia podziałów społecznych od tekstów dawnych, po nowsze i najnowsze.

Praca podzielona została na dwie części. Pierwsza „wprowadzająca” ma charakter teoretyczno-analityczny i składa się z siedmiu rozdziałów. Druga „właściwa” jest *stricte* analityczna i liczy sześć rozdziałów. Ponadto dysertację rozpoczyna fragment zatytułowany *Zamiast wstępu*, a wieńczy tekst *Zamiast zakończenia: wstęp do dalszych badań?*.

Na początku pierwszej części pracy (rozdz. I-II) autor definiuje szlachecki protorasizm stanowy i odróżnia go od rasizmu klasowego, pokazuje realizacje zjawiska na wybranych przykładach z literatury staropolskiej (m.in. W. Nekanda Trepka, W. Potocki), dowodzi, że wbrew rozpowszechnionym przekonaniom wyobrażenia te niewiele miały wspólnego z rzekomo sarmacką genealogią polskiej *nobilitatis*, podkreśla przecenianie roli tzw. sarmatyzmu w kulturze polskiej oraz przedstawia przegląd rodzimych wariantów teorii podboju, zwłaszcza w jej dziewiętnastowiecznym wydaniu (F. H. Lewestam, K. Szajnocha, F. Piekosiński, L. Gumplowicz). Następnie Ryś charakteryzuje pisarstwo Sienkiewicza w świetle dotychczasowych rozważań (rozdz. III), prezentując jego stosunek do szlacheckiego protorasizmu stanowego i częściowo rasizmu klasowego (wstępne rozpoznania), literatury

staropolskiej (*hobby*, a zatem i bardzo dobra znajomość), sarmatyzmu (wpływ mniejszy niż się zazwyczaj sądzi), teorii podboju (niejednoznaczne stanowisko). Kolejne rozdziały (IV-V) poświęcone są kategorii „rasy” ze szczególnym uwzględnieniem jej znaczenia w wieku XIX i w twórczości autora *Wirów* oraz kryteriom „rasowo-antropologicznym” (indeks cefaliczny, kąt twarzowy, objętość czaszki) i dosyć przychylnemu stosunkowi Sienkiewicza do nich. W rozdziale VI rozpatruje się z kolei kręgi semantyczne pojęcia rasizm klasowy (zwłaszcza w ujęciu Balibara i Traversa) oraz zestawia się ten termin z innymi, pokrewnymi kategoriami: dehumanizacją, rasizmem inteligencji (wg P. Bourdieu), rasizmem kulturowym (wg J. M. Blauta), akulturacją (wg P.P. Pasoliniego), klasyzmem i chamofobią. Wskazanie podobieństw i różnic służyć ma zwiększeniu pojęciowej precyzji. Rozdział VII przynosi poczet dziewiętnastowiecznych teoretyków rasizmu klasowego podzielony na kilka „linii”: angielską (T. R. Malthus, H. Spencer, F. Galton); francuską (A. de Gobineau, H. Taine, G. Le Bon, G. Vacher de Lapouge) i – nieco dyskusyjną – polską (W. Olechnowicz, J. Talko-Hryncewicz, L. Rutkowski). Poczet zawierający odwołania do Sienkiewiczowskich lektur (np. Taine’a) oraz informacje o prywatnych kontaktach pisarza (np. z Olechnowiczem) wzbogacony został także o *appendix* poświęcony rasizmowi klasowemu w rodzimej antropologii dwudziestolecia międzywojennego (m.in. J. Czekanowski, K. Stojanowski, L. Jaxa Bykowski), w której przywoływano niekiedy powieści Litwosa dla zilustrowania ekсклюzywistycznych teorii.

Drugą część pracy rozpoczyna rozdział (VIII) poświęcony *Ogniem i mieczem*. Dowodzi się w nim, że chociaż Sienkiewicz nie był piewą szlacheckiego protorasizmu stanowego, sposób w jaki przedstawia te wyobrażenia może budzić uzasadnione wątpliwości. O ile bowiem sygnały podważające ów dyskurs są na ogół dyskretne, delikatne, o tyle rekonstrukcje odznaczają się zazwyczaj większą wyrazistością i dominują ilościowo. Sytuację komplikuje ponadto fakt, że szlachecki protorasizm bywa niekiedy przełamany, a niekiedy wzmacniany dziewiętnastowiecznym rasizmem klasowym. Odmienną realizację omawiana kwestia znajduje w *Potopie*, któremu poświęcony jest rozdział IX. Jak bowiem twierdzi autor dysertacji, Sienkiewicz w drugiej części Trylogii dosyć konsekwentnie podważa starszlacheckie wyobrażenia, pokazując np. że „wielka krew” niekoniecznie jest źródłem cnót wszelakich, a lud odznacza się często zaletami („fantazja”, patriotyzm) przyrodzonymi rzekomo tylko *nobilitatis*. Również w trzeciej części Trylogii – analizowanej w rozdziale X – mamy do czynienia z dekonstrukcją szlacheckiego protorasizmu stanowego, przeprowadzoną zarówno przez wiarygodnych bohaterów (np. opowieść pana Muszalskiego), jak i auktorialnego narratora (np. dystans do poglądu o szlachectwie stworzonym przez Boga).

Jednocześnie na powieściowy obraz plebejuszy (którymi są albo „zdziczali grasanci” albo „wyrafinowani” sadyści jak wachmistrz Luśnia) zdaje się oddziaływać dziewiętnastowieczne, socjobiologiczne myślenie.

To ostatecznie ujawnia się w pełni w „trylogii współczesnej”. Rozważania jej dotyczące inicjuje rozdział XI poświęcony *Bez dogmatu*. Jako przykłady urasowienia podziałów społecznych wskazuje się w nim zwłaszcza pseudoewolucjonistyczne wyobrażenia o dziedziczonych w obrębie klas psychofizycznych właściwościach („instynktach”, predyspozycjach, budowie anatomicznej). Złożona sytuacja narracyjna nie pozwala jednak odpowiedzieć na pytanie, czy rasizm klasowy L. Płoszowskiego (głównego bohatera i zarazem narratora powieści) jest też rasizmem klasowym pisarza. W formułowaniu wniosków na ten temat pomocna okazuje się natomiast kolejna współczesna powieść Litwosa, czyli *Rodzina Połanieckich*, analizowana w rozdziale XII. Przyglądając się sądom wiarygodnych bohaterów i narratora m.in. o dobrych „szlacheckich instynktach” czy „plebejuszowskiej krwi”, determinującej niskie (także moralnie) postępowanie, Ryś wskazuje analogiczne jak w *Bez dogmatu* formy splotu klasy i „rasy”. Ponadto zestawienie *Rodziny Połanieckich* z wcześniejszymi Litwosowymi utworami współczesnymi (*Dwie drogi* i *Szkicami węglem*) oraz korespondencją prywatną prowadzi autora rozprawy do stwierdzenia, że rasizm klasowy jest elementem poglądów społecznych samego Sienkiewicza (przynajmniej z tamtego okresu twórczości). Pewną zmianę – zwłaszcza w porównaniu z *Rodziną Połanieckich* – przynoszą z kolei *Wiry*, ostatnia współczesna powieść Litwosa (a zarazem jedna z jego ostatnich w ogóle), rozpatrywana w XIII rozdziale pracy. Dowodzi się w nim, że stosunek pisarza do omawianych kwestii naznaczony jest swoistą dychotomią, która odpowiada niejako dwóm głównym wątkom powieści: romansowemu i rewolucyjnemu. O ile bowiem w wątku romansowym podział na „dobre” – szlacheckie i „złe” – chłopskie instynkty, krew, „rasę” zostaje podważony, o tyle w wątku rewolucyjnym istotną rolę odgrywa, przybierająca formy rasizmu klasowego, dehumanizacja socjalistów oraz mas.

Przyjrzenie się sześciu powieściom Sienkiewicza w kontekście różnych form urasowienia podziałów społecznych prowadzi do – sformułowanego w końcowym fragmencie – wniosku, że chociaż pisarz rekonstruował „tylko” w swojej twórczości szlachecki protorasizm stanowy, to jednocześnie widoczne są w niej przejawy rasizmu klasowego. W niektórych powieściach obydwie dyskursy przenikają się, czasem nawet w obrębie jednego zdania. W przypadku każdego z nich Litwos wykazuje też pewną chwiejność, niekiedy uchwytną na przestrzeni różnych utworów, niekiedy na przestrzeni danego dzieła.